

konania rozwodu w każdym razie jakiegoś, choćby zupełnie nieformalnego, oświadczenia woli jednego (*repudium*) bądź obojga małżonków. Długotrwałej rozłąki czy zawarcia nowego małżeństwa nie uważali oni, zdaniem moim, za „nowe” samoistne podstawy rozwodu, lecz za okoliczności dodatkowo potwierdzające trwałość i poważny charakter owej woli rozwiązania małżeństwa.

Powyższe uwagi nie umniejszają walorów rozprawy prof. M. Andriejewa, której wyników nie będzie można pominąć w żadnej przyszłej pracy dotyczącej formy rozwodu w rzymskim prawie klasycznym.

ADAM WILIŃSKI (Lublin)

Powszechna Historia Państwa i Prawa. Wybór tekstów źródłowych. Wyboru dokonał, przełożył i wstępami opatrzył Marian Zygmunt Jedlicki, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1955, s. 287.

Prof. Marian Zygmunt Jedlicki nie zobaczył już niestety swego *Wyboru Tekstów źródłowych*, którego druk ukończony został dopiero po śmierci profesora. Prof. M. Z. Jedlicki był ogólnie znany jako wybitny pedagog i wychowawca młodego pokolenia prawników. Stale udoskonalał metody przekazywania swej obszernej wiedzy historyczno-prawnej. Był świetnym wykładowcą. Przez lat blisko trzydzieści wykładał Powszechną Historię Państwa i Prawa na uniwersytetach krakowskim i poznańskim, a w okresie wojny na polskim wydziale prawa w Oxfordzie. Szczególnie dużą wagę w swej działalności dydaktycznej przykładał do ćwiczeń uniwersyteckich.

Prof. M. Z. Jedlicki, znany inicjator Rad Pedagogicznych, podkreślał ustawicznie konieczność dostarczenia studentom prawa odpowiednio dobranych tekstów źródłowych, gdyż tylko w oparciu o te teksty można wykazywać studentom prawidła rozwoju społecznego i tylko na podstawie źródeł udowadniać dziejową konieczność przemian, jakie zachodziły w rozwoju typów i form państwa i prawa, oraz uczyć młodych prawników sposobu korzystania ze źródeł i ich naukowej interpretacji. Na zjazdach naukowych historyków prawa prof. M. Z. Jedlicki wielokrotnie przedstawiał swe plany wydawnicze, a rezultatem jego pracy w tym zakresie jest omawiany *Wybór tekstów źródłowych* do Powszechnej Historii Państwa i Prawa.

Jest to pierwsze tego rodzaju wydawnictwo w Polsce. Należy podkreślić, że zmiany jakie nastąpiły po II wojnie światowej w programie tego przedmiotu, włączenie przede wszystkim w zakres Powszechnej Historii Państwa i Prawa epoki niewolnictwa oraz historii państwa i prawa rosyjskiego, rozszerzyły ogromnie zakres tej dyscypliny naukowej i spowodowały konieczność uwzględnienia w nauczaniu uniwersyteckim źródeł prawa antycznego oraz prawa rosyjskiego, którym dotychczas tak mało niestety w Polsce się zajmowano.

Już prof. Michał Szczygielski, który jako redaktor wydawnictwa przygotował *Wybór tekstów źródłowych* do druku, w swej Przedmowie dał krótką charakterystykę *Wyboru*.

Pragnę obecnie ten *Wybór źródeł* omówić nieco dokładniej. Prof. Jedlicki podzielił zebrany materiał źródłowy wedle porządku historycznego, dając przegląd wybranych przez siebie tekstów źródłowych w epokach: niewolnictwa, feudalizmu i kapitalizmu. Najmniej miejsca — bo tylko 29 stron — poświęcono źródłom z epoki niewolnictwa, feudalizmowi — 100 stron, najwięcej epoce kapitalizmu — 139 stron. Sądzę, że tego rodzaju proporcja była trafna. Jeśli chodzi bowiem o epokę niewolnictwa, to najważniejsza i najobszerniejsza część zagadnień historyczno-prawnych stanowi przedmiot osobnej dyscypliny naukowej, a mianowicie historii prawa rzym-

skiego. W ramach tego przedmiotu studenci zapoznawać się będą dokładniej ze źródłami prawa rzymskiego. Prof. Jedlicki dał więc wyjątki z Kodeksu Hammurabiego z XVIII w. p. n. e.; szkoda tylko, że we wstępie do tego pomnika prawnego nie wymienił również pracy polskiego uczonego prof. Stanisława Estreichera, który wkrótce po odkryciu tego Kodeksu zajął się jego naukowym opracowaniem (*Kodeks Hammurabiego*, Czasopismo prawne i ekonomiczne, Kraków 1905). Praca ta, jakkolwiek dziś na skutek nowszych badań straciła nieco na aktualności, jest jednak pierwszym polskim opracowaniem Kodeksu Hammurabiego. Prof. St. Estreicher powrócił znowu do tych zagadnień w jednej z ostatnich prac, pt. *Najstarsze kodeksy prawne świata*, Kraków, 1931.

Ustrój starożytnej Grecji (Aten) został zilustrowany wyjątkami z traktatu Arystotelesa o *Ustroju państwa ateńskiego*. Z najstarszego prawa rzymskiego, *Prawa XII tablic* umieścił prof. Jedlicki interesujące wyjątki, (w oparciu o wydanie F. Girarda, *Textes de droit romain*, Paryż 1937) przy czym przepisy odtworzone przez naukę w pierwotnym brzmieniu literalnym wydrukowane zostały wersalikami, co optycznie ułatwia czytelnikowi zrozumienie wyników prac nad rekonstrukcją zaginionego tekstu tego najwcześniejszego pomnika prawa rzymskiego z V wieku p. n. e. Następują wyjątki z Cassius'a Dio Cocceianus'a *Romaika*, dotyczące pryncypatu cesarza Augusta. Pierwotny ustrój Germanów ilustrują wyjątki z Cezara *Pamiętników o wojnie galijskiej* i z *Germanii* Tacyta.

Materiał źródłowy epoki feudalizmu podzielił prof. Jedlicki wedle państw, zamieszczając teksty źródłowe dot. Państwa Frankońskiego, Niemiec, Czech, Francji, Anglii i Rusi. Uderza tu pominięcie Włoch. Zwłaszcza niezwykle bogate a przy tym doniosłe z uwagi na recepcję prawa rzymskiego ustawodawstwo statutowe komun włoskich, winno być reprezentowane w *Wyborze*; oddziało ono bowiem na formowanie się prawa innych narodów w okresie pierwotnej akumulacji kapitału. Także pewne wyjątki z doktryny włoskiej (np. Gandinus, Bartolus, Baldus) byłyby zapoznały czytelnika z pierwszymi naukowymi opracowaniami problemów prawa cywilnego i karnego.

Jeśli chodzi o epokę feudalizmu, to najwięcej miejsca poświęcono w *Wyborze* cesarstwu niemieckiemu. Zwłaszcza umieszczenie przywileju cesarza Fryderyka II z roku 1232 (*Statutum in favorem principum*), *Złotej Bulli* z roku 1356 i *Traktatu Westfalskiego* z roku 1648, daje właściwy obraz rozwoju tzw. zwierzchnictwa terytorialnego w Rzeszy. To węzłowe zagadnienie historii ustroju Niemiec znalazło w *Wyborze* najbardziej charakterystyczną dokumentację źródłową. Natomiast historia państwa feudalnej Anglii i Rusi reprezentowana jest przez dwa teksty źródłowe, Francja i Czechy mają zaledwie po jednym tekście z tego okresu.

W epoce kapitalizmu zachował prof. Jedlicki tenże sam porządek wedle państw. Tu znów dzieje ustroju Anglii i Stanów Zjednoczonych A. P. zilustrowane są pojedynczymi aktami prawnymi, ale za to zasadniczej natury. Francja, Niemcy i Rosja mają ich po kilka.

Jasną jest rzeczą, że wybór odpowiednich źródeł w tak obszernym przedmiocie, obejmującym dzieje ustroju i prawa wielu państw, na przestrzeni wielu wieków, od zamierzchłej przeszłości aż po czasy nowożytne — nastroczał poważne trudności. Chodziło przecież o podanie źródeł z jednej strony najbardziej istotnych dla każdej formacji ekonomiczno-społecznej, z drugiej o wykazanie na ich podstawie rozwoju historycznego instytucji politycznych i prawnych. Można by oczywiście zamieścić znacznie więcej tekstów źródłowych, niż to zrobił prof. Jedlicki, ale wtedy i tak dość obszerna, bo blisko 300 stron licząca książka, rozrosłaby się do bardzo wielkich rozmiarów.

Zamieszczone teksty źródłowe dotyczą w przeważającej większości historii ustroju

państwowego. Historia prawa sądowego natomiast reprezentowana jest przez niewielką ilość tekstów (np. *Kodeks Hammurabiego*, *Prawo XII tablic*, *Prawda Ruska*). Podanie większej ilości tekstów źródłowych z zakresu prawa karnego, prywatnego i procesowego ułatwiłoby na pewno nauczanie historii tych praw na ćwiczeniach i seminariach uniwersyteckich, a nawet zachęciło może studentów do poważniejszych studiów nad historią prawa sądowego.

Historia ustroju społecznego została także uwzględniona w *Wyborze*, dzięki zamieszczeniu takich tekstów, jak wyjątki z pism Cezara i Tacyty, dotyczące ustroju społeczno-gospodarczego Gallów i Germanów, jak *Kapitularz o niewolnikach* z XI w., czy wreszcie *Dwanaście artykułów chłopskich* z okresu wojny chłopskiej w Niemczech w XVI w.

Niektóre teksty źródłowe podał prof. Jedlicki w całości, inne w wyjątkach. Tu znowu nastroczał sporo trudności problem odpowiedniej selekcji materiału. Problem ten rozstrzygnął prof. Jedlicki w ten sposób, że w wyjątkach podał w zasadzie źródła z epoki niewolnictwa. Podał także wyjątki z obszernych pomników prawnych takich, jak: *Złota Bulla*, *Traktat Westfalski*, *Ordonans Caboch'e'a* z roku 1413, *Wielka Karta Wolności* z roku 1215, *Bill of Rights* z roku 1689, *Deklaracja Komuny Paryskiej* z roku 1871, *Konstytucja Związku Niemieckiego* z roku 1815, *Konstytucja Rzeszy* z roku 1871. Zamieścił wreszcie wyjątki z ukazów i manifestów carskich z II-ej połowy XIX i początków XX wieku. W całości umieścił prof. Jedlicki przede wszystkim teksty źródłowe z okresu kapitalizmu. Tu należy wymienić *Konstytucję U. S. A.* z roku 1787, francuską *Deklarację praw człowieka i obywatela* z roku 1789, tzw. *Konstytucję Jakobińską* z roku 1793, francuską *Konstytucję Konsularną* z roku 1799 i wreszcie bismarkowską *Ustawę przeciw niebezpiecznym dla ogółu dążnościom Socjalnej Demokracji* z roku 1878.

Z obszernych tedy pomników prawnych, obejmujących niekiedy kilkanaście stron druku, wybrał prof. Jedlicki przepisy najbardziej charakterystyczne dla danego zagadnienia, a opuścił postanowienia mniej istotne, zaznaczając to w tekście. Czytelnik jednak, a zwłaszcza student prawa, łatwo wyszukać może wydawnictwo w którym zamieszczony jest pełny tekst danego źródła prawnego, gdyż informują go o tym dane bibliograficzne, zawarte w krótkich wstępach, którymi prof. Jedlicki poprzedził poszczególne pomniki prawne.

Niewątpliwie nasuwała się też kwestia, skąd należało zaczerpnąć poprawne i krytyczne teksty źródeł historyczno-prawnych, które miały być zamieszczone w *Wyborze*. Tu prof. Jedlicki postąpił niejednolicie. Oparł się mianowicie na wydawnictwach fundamentalnych, jak *Monumenta Germaniae Historica* lub na specjalnych zbiorach źródeł (jak np. Z e u m e r K., *Quellensammlung zur Geschichte der deutschen Reichsverfassung im Mittelalter und Neuzeit*, Lipsk 1904; Bouquet M., *Recueil des historiens des Gaules et de la France*), lub wreszcie na popularnych, ale na poziomie naukowym utrzymanych wydawnictwach źródeł przeznaczonych do użytku szkolnego, jak znany zbiór W. Altmanna i E. Bernheima pt. *Ausgewählte Urkunden zur Erläuterung der Verfassungsgeschichte Deutschlands*, czy A. Coville'a, *Collection de textes pour servir à l'étude et à l'enseignement de l'histoire*, Paryż 1891, czy wreszcie W. Stubbsa, *Select Charters and other illustrations of England Constitutional History*, Oxford 1905.

Teksty deklaracji i konstytucji francuskich zaczerpnięte są z najnowszego wydawnictwa L. Duguit — H. Monnier, *Les Constitutions et les principales lois politiques de la France depuis 1789*, Paryż 1943.

Co się tyczy Konstytucji Stanów Zjednoczonych A. P., to nie zostały uwzględnione tzw. „poprawki” do tej konstytucji, których jest przecież przeszło 20, a z któ-

rych pierwszych 10 stanowi tzw. amerykańską Deklarację praw lub Kartę praw z roku 1791. Opuszczenie „poprawek“, zmieniających w wielu punktach pierwotną konstytucję amerykańską, która wszakże z tymi poprawkami obowiązuje do dnia dzisiejszego, może czytelnika nieobznajmionego z historią konstytucjonalizmu amerykańskiego wprowadzić w błąd co do obowiązującego tekstu tej konstytucji. Przyczyną tego jest fakt, że prof. Jedlicki oparł wydanie tekstów Konstytucji USA na niemiarodajnym już dziś w tym zakresie zbiorze A. W. Altmanna, *Ausgewählte Urkunden zur ausserdeutschen Verfassungsgeschichte seit 1776*, Berlin 1913.

Natomiast teksty ruskie opierają się na najnowszych wydawnictwach i opracowaniach radzieckich. I tak, tekst *Dogoworu* z roku 1911 wzięty został z ostatniego dwutomowego wydania *Latopisu Nestora (Powieść wremiennych let)*, opracowanego pod egidą Akademii Nauk ZSRR, Moskwa-Leningrad 1950, a tekst *Prawdy Ruskiej* zaczerpnięto również z akademickiego wydawnictwa *Prawda Russkaja* (pod redakcją B. D. Grekowa, Moskwa-Leningrad 1940—47).

Jeśli chodzi o dotychczasowe zagraniczne wydawnictwa tekstów źródłowych, przeznaczonych dla użytku studentów, to one wszystkie, czy to podane wyżej, czy też inne, jak np. *Chrestomatia po istorii S. S. S. R.*, tomy I—III, Moskwa 1949 (wydana pod redakcją Lebediewa, Tichomirowa, Syrojeczковского, Dmitriewa przez „Uczpedgiz“) — zawierają z reguły źródła prawne i historyczne jednego narodu. Prof. Jedlicki natomiast po raz pierwszy w Polsce dał *Wybór źródeł* do Powszechnej Historii Państwa i Prawa i zamieścił w nim pomniki prawne szeregu państw europejskich i pozaeuropejskich.

Drugą nowością wprowadzoną przez prof. Jedlickiego, to dodanie tłumaczeń na język polski. Każda strona książki (z niewielu wyjątkami) obejmuje dwie kolumny druku; w pierwszej podano dany tekst źródłowy w języku oryginału (łacina, francuski, rosyjski, niemiecki angielski), w drugiej jego polski przekład. Prof. Jedlicki był bowiem zdania, że studentom należy dać polskie tłumaczenie obcojęzycznych tekstów prawnych. Sam jednak prof. Jedlicki we wstępie do swego przekładu *Kroniki Thietmara* (Poznań 1953) przestrzegał, że „korzystając z niego, pamiętać jednak trzeba, że tłumaczenie źródła historycznego nie może nigdy zastąpić oryginału, gdy podejmujemy badania naukowe. Może ono tylko przyczynić się do lepszego zrozumienia oryginału“. Jest to ujęcie najzupełniej trafne. Podanie równocześnie oryginalnego tekstu danego źródła i jego tłumaczenia na język polski, może najlepiej zachęcić studentów do studiowania źródeł prawa, a zarazem wykazuje, jakiego trudu wymaga niejednokrotnie właściwe zrozumienie i należyta interpretacja każdego, a zwłaszcza obcojęzycznego tekstu prawnego.

W kilku zaledwie wypadkach korzystał prof. Jedlicki z dotychczasowych przekładów, większość tekstów przełożył sam na język polski. Dobra znajomość łaciny oraz języków obcych umożliwiła prof. Jedlickiemu podjęcie tego dzieła. Jedynie tłumaczenie tekstów staroruskich, a to traktatu (*Dogoworu*) rusko-bizantyjskiego z roku 1911 oraz *Prawdy Ruskiej* poddał gruntownej rewizji doc. Stanisław Roman, który w ostatnich latach zajął się tymi zagadnieniami. Jest to właściwie pierwsze nowoczesne tłumaczenie *Prawdy Ruskiej* na język polski. Należy żałować, że tak podstawowej wagi pomnik prawa słowiańskiego nie został zamieszczony w całości; w całości bowiem zamieszczona została w *Wyborze* tylko *Prawda Krótka*, z *Prawdy Obszernej* pominięto około 50 artykułów.

Przed wszystkimi tekstami źródłowymi umieścił prof. Jedlicki zwięzłe wstępy, które nie tylko informują czytelnika o znaczeniu danego źródła, o jego genezie i podają najważniejszą literaturę naukową dotyczącą danego pomnika prawnego, ale co więcej, dają niejako krótkie historyczne wprowadzenie do zagadnienia, z którym dany

tekst jest związany. Dzięki temu czytelnik jest od razu zorientowany i co do istoty danego pomnika prawnego i co do okresu historycznego, w którym on powstał, oraz w kwestii, co dane źródło przynosi dla rozwoju historycznego. Jest to nowość nader cenna ze względów zwłaszcza dydaktycznych, niespotykana na ogół w tego rodzaju wydawnictwach zagranicznych.

Dzięki tym walorom *Wybór tekstów źródłowych* do Powszechnej Historii Państwa i Prawa prof. Mariana Zygmunta Jedlickiego — choć niewątpliwie niewyczerpujący — wypełnia dotkliwą lukę w naszej literaturze podręcznikowej i wskazuje drogę, jak tego rodzaju wydawnictwa winny być kontynuowane.

MICHAŁ PATKANIOWSKI (Kraków)

Księgi Referendarii Koronnej z drugiej połowy XVIII wieku. Tom I (1768-1780). Wydali: Antonina K e c k o w a i Władysław P a ł u c k i. (Polska Akademia Nauk — Instytut Historii. Materiały do dziejów wsi polskiej pod redakcją Stanisława A r n o l d a. Seria II, Księgi Referendarii Koronnej, Książka i Wiedza, Warszawa 1955, s. XIII, 663.

Akta sądu referendarskiego przedstawiają dużą wartość dla historyka. Pomimo ograniczonych kompetencji sprawozdających się w zasadzie do rozstrzygania spraw między poddanymi z dóbr królewskich a posiadaczami tych ostatnich jest on instytucją godną szczegółowego badania, ze względu na fakt iż był to jedyny stały sąd państwowy rozpatrujący sprawy chłopskie. Powstałe w wyniku jego działalności księgi dostarczają nam — jak to podkreśla w przedmowie S. A r n o l d — dokładnych danych co do ucisku i wyzysku feudalnego chłopów jak również co do różnych form walki klasowej chłopów. W nauce naszej rozpowszechnione było mniemanie, jakoby sąd referendarski był instytucją mającą na celu ochronę chłopów przed wyzyskiem panów feudalnych. Wydaje się, że opublikowane materiały pozwolą na dokładne zbadanie tego zagadnienia w okresie objętym przez wydawnictwo i sprostowanie tego naszym zdaniem błędnego poglądu. Sąd referendarski będący instytucją powołaną przez klasę feudalną nie mógł rozpatrywać wytoczonych przed jego forum spraw w sposób sprzeczny z interesami tej klasy. Działalność jego będzie można wyjaśnić po dokładnym przestudiowaniu omawianego wydawnictwa. Wydaje się, że należałoby zwrócić baczną uwagę na kwestie prawno-procesowe ze szczególnym uwzględnieniem postępowania egzekucyjnego, decydującego w ostatecznym wyniku o skuteczności wydawanych przez sąd wyroków. Podjęcie zatem przez wydawców pracy nad opublikowaniem całokształtu materiałów źródłowych powstałych w wyniku działalności sądu referendarskiego w latach 1768—1794 uznać należy za celowe i zasługujące na uznanie zważywszy w szczególności, że obejmują one bardzo ważny okres historyczny.

Kwestia wydawnictwa ksiąg sądowych — a do takich zaliczymy Księgi Referendarii Koronnej — jest problemem trudnym do rozwiązania. Główna trudność polega na tym, że mamy do czynienia z reguły z dużą ilością materiału w którym częstokroć przeważają sprawy typowe a więc z materiałem dość jednostajnym. Każdy sąd posiadający określone kompetencje rozpatruje zazwyczaj sprawy mniej lub więcej do siebie podobne. Jeśli zaś mamy zamiar publikować materiał źródłowy z kilkuletniego co najmniej okresu działania sądu to nie ma możliwości uniknięcia wspomnianej już wyżej typowości materiału. Powoduje to zarzuty, że wydawnictwo mogłoby się ograniczyć do wyboru spraw najbardziej dla tego sądu charakterystycznych, względnie